

ДИСКУСИЈА О КЊИЗИ ДР РАСИМА ХУРЕМА КРИЗА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ КРАЈЕМ 1941. И ПОЧЕТКОМ 1942. ГОДИНЕ, »Свјетлост«, Сарајево 1972. (стр. 322)

Поводом различитих мишљења и оцјена о књизи Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године, коју је написао наш сарадник др Расим Хурем у Институту за историју у Сарајеву, јуна 1975. организована је дискусија. Редакција је одлучила да ову дискусију објави.

Мр Рафаел Брчић

Прије изиошења конкретних примједби на поједине ставове, тврдње и закључке у овој књизи желим истаћи слиједеће:

За своју књигу *Криза НОП-а...*, која представља одбрањену докторску дисертацију на Филозофском факултету у Сарајеву, маја 1970. године, под нешто другачијим насловом – *Појава кризе НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године* – и коју је »Свјетлост« објавила 1972, Хурем је од издавача добио и награду.

Не сјећам се тачно да ли је књига изашла из штампе током 1972. или у првим мјесецима 1973. године, али знам да сам један примјерак књиге добио од аутора 6. априла 1973, отприлике у исто вријеме када су књигу добиле и остале колеге из овог Института. Извјесно вријеме послје тога у Институту су се могли чути различити коментари у вези са књигом и додијељеном наградом. Кретали су се од питања зашто нико у Институту није на било који начин консултован у погледу додјељивања награде, па преко разних ситнијих и крупнијих примједби на поједине дијелове текста, до негодавања појединаца на некоректно кориштење њихових радова, односно због ненавођења радова неких сарадника Института, чак ни у попису литературе на крају књиге.

Некако у исто вријеме сарадници Института који се баве проучавањем ратног периода нису имали могућности да се озбиљније позабаве овом књигом, јер су као и многи историчари ратног периода, ван нашег Института, припремали своје реферате за научни скуп *АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини 1942 – 1943*, који је у организацији нашег Института одржан у Сарајеву 22. и 23. новембра 1973. године. На том скупу су са рефератима учествовали сви »НОБ-овци« из нашег Института, међу њима и др Расим

Хурем. Ја нисам био члан Органнзационог одбора, али сам позиван у помоћ, тако да сам рецензирао неких десетак реферата. Хуремов реферат »Прилике у источној Босни средином 1942. године« нисам рецензирао, али сам га прочитао касније, последице датих негативних мишљења од стране два члана Орг. одбора. Примједбе су предочене Хурему, он је неке прихватио, неке није. Орг. одбор је другу верзију реферата пустио да иде на научни скуп, и о том је реферату, као што је познато, исцрпне примједбе на научном скупу дао др Здравко Антонић, док су о књизи посредством Морачиног реферата и Хуремове реплике на реферат дискутовали др Петар Качавенда, др Венцеслав Глишић, мр Мухарем Кресо, мр Ранко Кончар и Авдо Хумо.

Овај Хуремов реферат споменуо сам овдје због тога што је он дао повода неким сарадницима Института да шире расправљају и о овој његовој књизи. Још више повода за то дао је реферат Пере Мораче »О једној интерпретацији НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, за научни скуп. Сјећам се да смо у то вријеме имали у Институту веома напету ситуацију, било је мишљења да се закаже састанак на коме би се расправљало и о реферату и о књизи и о самом Хурему. Међутим, та је напетост убрзо спласнула, вјеројатно због великих послова око научног скупа; осим тога, по мојој слободној оцјени, и због тога што нико у Институту није био вољан да самоиницијативно направи широк осврт на књигу и тако подастре потребан материјал директору или Стручно-научном колегију Института. Било како било, остаје чињеница да смо ујесен 1973. године били прозвани да предузмемо потребне кораке, али се томе позиву нисмо одазвали.

Током 1974. године такође ништа нисмо предузимали, вјеројатно због тога што је Хурем почетком те године отишао на специјализацију у Беч (на десет мјесеци), иако смо крајем јуна поново прозвани у реферату Родољуба Чолаковића »О тактици КПЈ у источној Босни 1941. године«, који је поднио на научном скупу *Семберија у 1941. години* који је одржан у Бијељини, 27. и 28. јуна 1974. године. У том реферату Чолаковић се на странама 16 – 19 критички осврнуо и на књигу Р. Хурема.

Трећи прозив уследио је недавно, и ево, данас расправљамо о ономе што је требало да учинимо много раније.

Ове напомене учинио сам намјерно због тога што сматрам да ове и још неке ствари, о којима ја не знам све појединости, па их због тога и не износим – могу бити од користи за овај наш данашњи разговор. Ту мислим на слиједеће: како се и када тема *Појава кризе НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године* појавила у нашим годишњим програмима рада, ко је ту тему у Институту одобрио, да ли под тим или неким другим насловом, ко је ту тему и под којим насловом прихватио на катедри за историју на Филозофском факултету у Сарајеву као докторску дисертацију; зашто је и ко је промијенио наслов одбрањене тезе приликом штампања књиге; ко је текст књиге под садашњим насловом рецензирао за издавача, ко је сачињавао жири за награду »Свјетлости«, и шта је то што је одлучило да ова књига добије награду?

Сада бих прешао на оно што желим рећи о овој књизи. Одмах морам подвући да у потпуности прихватам примједбе и оцјене које је дао Перо Морача, тако да ћу тежиште свога излагања о овој књизи усмјерити углавном на она питања о којима је Морача мање или није никако говорио, а то

су Увод, I и III глава – односно »Неке карактеристике устанка у БиХ 1941. године« и »Мјере окупатора и усташа као фактор кризе НОП-а«. Прије тога, желим подсетити да се у историографској литератури поред Пере Мораче појавио још само један приказ ове књиге, др Франца Скерла у часопису *Inštituta za zgodovino delavskega gibanja* у Љубљани, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* бр. 1 – 2/1973, стр. 359 – 363. Овај приказ је информативног карактера, у њему има и похвала и примједби. Једна посебно интересантна и значајна, а односи се на преуско постављен проблем у Хуремовој расправи, којему није претходио шири приказ развоја »osvobodilnega gibanja v Bosni in Hercegovini« до избијања »кризе«.

Увод књиге (стр. 7 – 22) има два дијела. У првом је дат приступ постављеном проблему, док се у другом говори о обрађености кризе НОП-а у историографској литератури и стању архивских фондова релевантних за ово питање.

Читав текст је дат произвољно, на прескок, без довољно јасне подлоге поткријељене аргументима. Ништа о припремама и подизању устанка; ко га је припремао и подигао; шта су »размах и сила« устанка током 1941. године значили за окупаторе и квислинге Павелића и Недића; како су окупатори и квислинзи реаговали и какве су мјере предузимали против плимне устанка итд. Умјесто тога, читамо да размах и сила устанка нису допуштале да на самом почетку дођу јаче до изражаја разлике у схватању карактера и циљева НОП-а; да су се у устанку нашли људи из различитих социјалних средина и са различитим политичким опредељењем; да воде групе грађанске класе у Југославији нису успјеле »да у 1941. години онемогуће покретање и развитак оружане ослободилачке борбе противећи јој се а priori илн се залажући за њено одлагање до рјешења ратног конфликта на главним свјетским фронтима«. – Поставља се питање: зар је могуће да аутор ове књиге не зна да су грађанска класа и њене политичке странке капитулацијом краљевске војске и завођењем окупационог система разбијене, да су чак и оним грађанским групацијама које су колаборирале са окупаторима биле спутане руке мноштвом разних мјера њихових нових господара – окупатора; да се те снаге јављају тек касније као реакција на нешто што се појавило мимо њих и без њих, а то је устанак који је организовала и повела КПЈ. Грађанске снаге реагују на устанак заједно са окупаторима, јер у томе једино виде могућност да нешто ушибаре за себе и своју класу, коју су најшире народне масе осудиле као издајнике народних интереса. Другим ријечима, умјесто правог и потпуног увођења у проблем који је себи оставио да га истражи и обради, одмах се поставила теза која се пошто-пото настоји доказати.

Овакав увод могао је дати само онај аутор који није простудирао и проучио НОР и револуцију народа Југославије са свим њиховим компонентама. А да је то овдје био случај, јасно показује бркање појмова НОП, НОБ, НОР, НОР и револуција; затим наопако извртање суштине и циљева ослободилачког рата, наиме, није проблем у »кристализацији идеја и циљева устанка, односно поларизација и сукоб друштвених и политичких снага у питању за или против НОР-а под политичким вођством КПЈ« – како каже аутор (стр. 9, посљедњи пасус) већ је отпочетка био проблем у томе: против окупатора и свега оног што је с њима у спрези, или са окупаторима и снагама које су уз њих. То је отпочетка била основна девиза руководства НОП-а и као таква остала је стално на снази за читаво вријеме НОР-а и револуци-

је. Врата су била отворена сваком грађанину без обзира на његову политичку, социјалну, националну и вјерску припадност.

Даље, не може се компарирати политички програм КПЈ у борби против окупатора са програмом буржоазије, јер буржоазија таквог програма нити је имала нити га је могла имати у новонасталим условима капитулације и окупације земље; она је, истина, чинила неке напоре током времена, али не самостално, већ у спрези са окупатором или уз помоћ западних савезника у антихитлеровској коалицији. Према томе, реченица: »Попут буржоазије, која је борбу против окупатора схватала као процес који ће јој вратити у априлском рату изгубљену власт и сачувати њене класне позиције, КПЈ је почела да у НОБ-у уноси елементе класног рата« – нема и не може имати ону специфичну тежину коју је имала НОБ-а уопште у Југославији и у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године, када је, према Хурему, наступила криза НОП-а. Још мање стоји поставка да су »као фактор кризе дјеловале (су) и неке мјере окупатора и квислиншких режима, уперене против ослободилачког покрета, које су коинцидирале или се надовезивале на процес дозријевања услова за избијање кризе у самом покрету«. Те и сличне мјере датирају од првог дана окупације и успостављања квислиншких режима према свему што је било демократско, антифашистичко, да не кажем комунистичко, а избијањем устанка попримиле су карактер огорчене реакције према свом противнику број један на нашем тлу, јер тај противник је, без обзира на све његово шаренило, устао против окупатора и његових продужних руку – квислиншких режима.

Други дио увода – осврт на литературу и архивску грађу – не желим шире коментарисати. Рећи ћу само ово. Несхватљиво је да колега Хурем, изузев два рада Невенке Бајић, није сматрао потребним да консултује ни један рад осталих својих колега – »НОБ-оваца« – у нашем Институту. Зашто? Нека он сам одговори. Још нешто у вези с првом реченицом на 11 страни: »С друге стране, историографија НОР-а је превазишла ниво и вријеме када је, респектујући разлоге друштвене и политичке природе, писала о НОР-у и револуцији искључиво као о епопеји«. Шта је аутор тиме хтио, да каже? Инсинуација је, свакако, присутна о нама осталим историчарима који, по њему, тако гледамо на историју НО рата и револуције наших народа и народности. Ако је тако мислио, ја сам поносан са мјестом у које ме је стрпао.

И на крају, о Уводу, још ово: на стр. 17, став 2, Хурем каже: »Комплетна научна анализа те појаве (»привремене осеке устанка у Србији« – нап. Р. Б.) – узроци осеке устанка, вријеме њеног трајања, утицај који је осека устанка имала на даљни развитак НОП-а у Србији и изван Србије итд. – остаје као задатак југословенске историографије. Недостатак такве анализе отежава научно испитивање појаве кризе НОП-а у БиХ, специјално у источној Босни, гдје су друштвене и политичке прилике у току устанка, као и раније, биле под снажним утицајем збивања у сусједној Србији«. За мене ово значи да Хурем није имао готову обраду тог важног проблема – »привремена осека устанка у Србији« – из које би узео оно што му треба као аргументацију за своју тезу, а у Предговору, стр. 5, став 2, каже: »Овај феномен (односи се на »кризу НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године« – нап. Р. Б.) у развоју НОП-а у Југославији третирао сам у његовој цјеловитости, али сам своја истраживања ограничио углавном на Босну и Херцеговину«. – Шта значи »третирати«, а шта истраживања ограничи-

ти углавном на БиХ? Такве радње у научноистраживачком раду су непотпуне, методолошки неисправне, јер истраживање једног проблема не смије и не може остати уско, на једном локалитету, ако се проблем односи на ширу територију. Овдје је, осим тога, уочљива и контрадикција на релацији: жеље – могућности. Та је контрадикција још уочљивија на стр. 22, став 3, гдје Хурем, говорећи о документацији нужној за обраду »кризе НОП-а«, каже: »Опћенито се може рећи да релативно сиромаштво и степен срећености одговарајућих архивских фондова знатно отежавају проучавање кризе НОП-а. Томе доприноси и чињеница да су практично недоступне архивалије које се још увијек чувају у савезном и републичким секретаријатима за унутрашње послове, а које сигурно садрже многе значајне податке о збивањима у првим устанничким годинама«. – Прво, није истина да су ти фондови недоступни, и друго, поставља се одмах питање: ако је заиста тако, како се овај аутор уопште могао упустити у обраду, по њему, веома значајног проблема из домена НОР-а и револуције?

У Првој глави *»Неке карактеристике устанка у БиХ 1941«* (стр. 23 – 74) у којој се обрађују три питања: *»Основна обилежја устанка«, »Прилагођавање КПЈ у Босни и Херцеговини условима устанка«* и *»Напори КПЈ да устанак контролише и политички усмјерава«,* аутор најприје констатује да је устанак у БиХ 1941. дио устанка народа Југославије и да је као такав носио у себи све његове карактеристике, али је исто тако имао и неке специфичности, које су настале као резултат низа фактора: национална шароликост становништва, политичко наслеђе Босне и Херцеговине, њено укључивање у оквир НДХ и политика усташког режима, те подјела Босне и Херцеговине на окупационе зоне (њемачку и италијанску). Даље, да су ови и други фактори (?) условили да динамика развоја устанка и политичка кретања у њему нису били истоветни у свим крајевима Босне и Херцеговине, па због тога – сматра аутор – да *»научни прилаз питању кризе НОП-а у Босни и Херцеговини налаже да се узму у обзир специфичности устанка у Босни и Херцеговини, као и појавне разлике у њему везане за поједине крајеве Босне и Херцеговине«* (стр. 23). – Овдје се треба запитати: 1. да ли су наведени сви фактори који су условили да динамика развоја устанка и политичка кретања у њему нису били истоветни у свим крајевима Босне и Херцеговине? – Одмах треба рећи да нису наведени; 2. не могу се у исти кош трпати национална шароликост и политичко наслеђе са укључивањем Босне и Херцеговине у оквир тзв. НДХ и политика усташког режима, затим подјела БиХ на окупационе зоне, па из тога извучити тезу да су сви ти и неки други фактори, које аутор не наводи, *»условили то да динамика развоја устанка и политичка кретања у њему нису били истоветни у свим крајевима Босне и Херцеговине«,* и на крају, да *»научни прилаз питању кризе НОП-а у БиХ налаже да се узму у обзир специфичности устанка у БиХ, као и појавне разлике у њему везане за поједине крајеве Босне и Херцеговине«*; 3. нема ни ријечи о оријентацији КПЈ на устанак и револуцију, о континуитету такве оријентације КПЈ још из предратног дјеловања КПЈ и антифашистичких снага око ње и уз њу, а нарочито непосредно прије, за вријеме и послеје априлског рата; зар је за тзв. НДХ и окупаторе довољно рећи: *»укључивање БиХ у оквир НДХ и политика усташког режима«,* односно *»подјела БиХ на окупационе зоне«.* Коначно, за све друго што се догађало у Босни и Херцеговини у условима окупације и специфичном њемачко-италијанском окупационом систему организационо уобличеном у

тзв. НДХ у чијем се оквиру нашла и Босна и Херцеговина, зар је довољно рећи само »ови, и неки други фактори...« – За мене је то нетачан, непотпун и веома јефтин прилаз, који је могао улиједити само намјерно да би се у поглављима која слиједе: »Основна обиљежја устанка«, »Прилагођавање КПЈ у БиХ условима устанка« и »Напори КПЈ да устанак контролише и политички усмјерава«, – могло отпочети са доказивањем тезе о »кризи НОП-а«, која се појавила крајем 1941. године. Ако је већ ријеч о *кризи*, онда она гранитно важи једино за цјелокупно југословенско грађанско друштво, па према томе и за босанскохерцеговачко грађанско друштво, које је своје специфичности имало не само у оним факторима које је Хурем навео већ и у многим другим, као што су: вјерска подијељеност, привредна и културна заосталост итд. А када је ријеч о припремама и подизању и развоју устанка у Босни и Херцеговини, онда то ни у ком случају нису само специфичности устанка, већ специфичности у свекупним друштвено-политичким и привредним приликама које су биле присутне на овом подручју, и са којима је КПЈ и те како рачунала, како прије тако и у самом устанку. То су квалитетне разлике у прилазу сваком проблему из домена устанка и НОР-а и револуције, па и овом који је колега Хурем себи као задатак поставио и написао књигу о којој данас расправљамо.

У овој глави на више мјеста се говори о усташкој НДХ, као о некаквој држави. То она није била нити је могла бити, не само због запрека у одредбама Међународног права – Хашке конвенције о вођењу сувоземног рата из 1907. године већ и због чињенице да је тзв. НДХ као својеврсна окупаторска творевина на чије су чело окупатори довели малобројну великохрватску усташку емигрантску скупину, за цијело вријеме њеног постојања, егзистирала само уз помоћ оних који су је и основали, без готово икакве подршке од стране њеног народа, тј. Хрвата и Муслимана – односно »хрватског народа – Хрвата – католика и Хрвата – исламске вјероисповијести« – како су то усташе на сва звона извикивале. О тзв. НДХ има доста историографских радова, у којима се то јасно види. Према томе, не могу опстати овакве реченице у овој књизи: »НДХ је све теже успијевала да контролише ситуацију на свом државном подручју« (стр. 31); »На концу се испоставило да режим НДХ није у стању да уз повремену и ограничену подршку окупационих сила угуши устанак и поврати власт у крајевима захваћеним устанком«; »Усташки режим био је присиљен да се обрати за помоћ окупационим силама«, итд. – Камо среће да је тзв. НДХ, онаква каква је била, имала повремену и ограничену подршку окупационих сила, ње би врло брзо нестало. Разбити њу, за НОП је значило потући окупаторе и истјерати их из земље. На концу се јасно показало: тзв. НДХ је нестало са нестанком окупаторске силе.

Не стоји ни становиште изражено у овој реченици: »Осим тога, НДХ је улазила у сферу италијанског утицаја па се њемачки *Wermacht* није том приликом ангажовао у гушењу устанка, јер су Нијемци у то вријеме били заузети кампањом у Русији«. – Пошто се о окупаторима и квислинзима највише говори у III глави, о њима ћу нешто више рећи касније.

Основна обиљежја устанка Хурем прати хронолошки – јунски устанак у Херцеговини, затим редом избијање и почетак устанка у Бос. крајини, централној и источној Босни, а онда на 32. страни, пошто је констатовао да је устанак у Југославији 1941. политички припремила и организационо обликовала КПЈ (први пут се то каже у овој књизи), формулисала циљеве

НОБ-е и изградила политичку платформу НОП-а на чијој је разради и објашњавању КПЈ радила у фази припрема устанка и у току његовог трајања – слиједи овакво тумачење: »Међутим, устанак у Босни и Херцеговини 1941. године, нарочито у његовој првој фази, носио је у себи елементе спонтаног«. Послије тога слиједе два битна узрока те спонтаности: »1. Политика уништавања Срба у НДХ спровођена је на тлу Босне и Херцеговине радикално, уз примјену драстичних метода...« »2. У устанку и НОР-у КПЈ се определијела за партизански начин ратовања. То је условило да је сељаштво имало апсолутну бројчану преоћу у устанку и да је регрутовало далеко највећи број бораца у устаничким јединицама. Значај ове чињенице није умањивало то што је устанак и НОП идејно одређивала радничка класа. Јер, иако се као организатор устанка појавила Комунистичка, дакле радничка партија, устанак у Босни и Херцеговини, изразито сељачкој земљи, био је по највећем броју учесника у њему сељачки и као такав испољавао многа своја својства, међу осталим и спонтаност реакције«. (Стр. 33)

Одредивши се овако, помоћу ових својих ставова, гдје други комотно може имати општејугословенски карактер, јер је бивша Краљевина Југославија била неразвијена пољопривредна земља, значи »сељачка земља« – није тешко наслутити чему ово води. На примјер, на стр. 35, прва реченица: »Неки учесници и истраживачи устанка у Босни и Херцеговини слажу се у оцјени да је тежња појединих устаника за пљачком условљавала низак ниво унутрашње организације и дисциплине устаничких редова, а да је недовољно чврста дисциплина, за узврат, доприносила да се код устаника јављао и растао апетит за пљачком.« – Ја мислим да ствар стоји обротно. Није тежња појединих устаника за пљачком условљавала низак ниво унутрашње организације и дисциплине устаничких редова, него је низак ниво унутрашње организације и дисциплине устаничких редова (а тога је ту и тамо било) ишао на руку оним појединцима који су због тога и дошли у устаничке редове. Аутор се за овакве своје ставове позива на *Записе...* Р. Чолаковића, књ. 1, стр. 346 – 347, 354 – 355, 357 – 358, 360 – 361, 396 – 398, 418, 433, 438 – 440, 448 – 449 и др., затим на едицију »Херцеговина у НОБ«, стр. 26; чланак Слободана Шакоће »Развој устанка и борбе у Херцеговини јула и августа 1941«, стр. 24; књигу Душана Лукача *Устанак у Босанској крајини*, стр. 190 – Упоредивао сам текстове на које се Хурем позива, али нисам могао доћи до таквог генералног становишта до којег је он дошао.

На стр. 37 можемо прочитати ово: »Она је (КПЈ – нап. Р – Б.) у борбу против окупатора и квислинга (односи се на усташе) позивала све грађане, без обзира на њихову социјално-политичку припадност и идеолошку определијеленост. КПЈ је инсистирала на томе да су окупирана земља и народ изложени пљачки и насиљу, довољан разлог, а патриотизам довољно снажан мотив да се поведе борба за ослобођење земље од окупатора«. Даље се у тексту говори да је КПЈ истакла као циљ не само национално ослобођење него и стварање друштвених и политичких односа у земљи који ће задовољити и социјалне захтјеве највећег броја Југословена, и на крају: »Полазећи од тог циља КПЈ је ставила под *критичку лупу* и економску организацију и друштвени и политички живот и државно уређење Краљевине Југославије«. – Шта о овоме рећи? Први дио је могао да напише неко ко није прочитао ниједан партијски проглас у којем је КПЈ позивала све грађане земље у устанак, а што се тиче посљедње реченице, поставио бих питање: зар није Партија и прије рата ставила под »критичку лупу« цјелокупни државни и политички систем Краљевине Југославије.

Нису прихватљива објашњења дата на стр. 39 – 40 у вези са одласком у устаничке редове Хрвата и Муслимана, посебно не стоји као прекретница љето – јесен 1943. године. Та је прекретница наступила већ у љето – јесен 1942. године.

Исто тако нису прихватљива објашњења на стр. 46 – 48 како је дошло до италијанске реокупације II и III зоне. О томе сам и ја, уз друге ауторе (Мишо Лековић, Ђуро Станисављевић, Војмир Кљаковић и др.), доста писао тако да нема потребе да овдје о томе шире говорим. Међутим, морам указати на неке ствари које се у овој књизи налазе, а тако, по мом мишљењу, не стоје. – Колега Хурем полази од чињенице да је постојао знатан број устаника који су смисао борбе видјели у уклањању недаћа које су их задесиле окупацијом и успоставом усташког режима и који су били спремни да се одрекну борбе и против окупатора и против тзв. НДХ, уколико те и такве недаће престану. То је омогућило – каже се даље – окупаторима и усташком режиму да се у савладавању устанка поред војних ефикасно користе и политичка средства, па је: »Ту могућност искористио (је) италијански окупатор«. – Ствари стоје другачије. Прво, талијански окупатор није такву могућност искористио, већ је исту припремио, а на њој је радио и због других, за њега у то вријеме важнијих, разлога. Наиме, послје утврђивања демаркационе линије о разграничењу интереса њемачког и италијанског окупатора, коју је Хитлер издиктирао, и потписивања Римских уговора – Мусолини – Павелић, Италијани су добили оно што су добили. Али, тиме нису били задовољни, па су и даље као и прије рата настојали да се дограбе цијелог подручја тзв. НДХ, барем до ријеке Саве. Оваква настојања фашистичке Италије видљива су у њиховим плановима из јуна, јула 1941. године, а резултат су њемачко-италијанских супротности прије и послје окупације Југославије. Тако се из једног документа насталог у Команди италијанске 2. армије, од 13. јуна 1941, који носи наслов »Организација одбране на источној граници«, види да је та К-да разматрала опасности које отуд могу доћи, а по својој снази те су опасности овако рангиране: а) искључиво њемачка, б) њемачка и хрватска (мисли се на НДХ – нап. Р. Б.) и ц) искључиво хрватска (НДХ – нап. Р. Б.). Та иста команда је на сугестију Врховне команде оружаних снага Краљевине Италије 19. јула 1941. израдила тајни »подсјетник« за команданте потчињених корпуса, који је назван »Окупација Хрватске« (тзв. НДХ – нап. Р. Б.).

Међутим, оно што се догодило 26. августа – ријеч је о Споразуму између Италије и тзв. НДХ, резултат је управо таквих настојања фашистичке Италије, с једне стране, и војно-политичке ситуације Трећег Рајха, с друге стране, чије су дивизије напредовале на источном ратишту, тако да нацисти нису толико пажње обрађали збивањима на нашем подручју. Ипак, веома је значајно да је Павелић у својој изјави у штампи о поменутом споразуму од 26. августа морао подвући да је »Veliki Njemački Reich sa time suglasan«, а био је сагласан, јер је Хитлер тих дана готово свакодневно пожуривао Мусолинија да талијанске трупе чим прије стигну и узму учешћа на источном ратишту. Иначе, што се тиче гледања на устанак од стране њемачког и италијанског окупатора, мора се подвући да су Италијани први сагледали суштину устанка, да је он организован од стране комуниста и да није уперен само против усташа већ и против окупатора. Због тога су они у борби против устанка прије Нјемаца почели да се користе и политичким

средствима; уводећи у ту своју борбу бивше великосрпске политичаре, повели су кампању усмјерену на разбијање устаничких редова изнутра.

Сам наслов поглавља *Прилагођавање КПЈ у БиХ условима устанка* (51 – 60) побуђује резерве, јер пружа могућност да се закључи као да се КПЈ жели прилагодити нечему што је живјело мимо ње и њене дјелатности.

Даље, неприхватљива је оцјена о снази и утицају КПЈ у БиХ, када се за КПЈ у БиХ каже да је све до 1939. у њој било стање какво је у цијелој КПЈ владало дуги низ година; да су партијска упоришта била малобројна, да се такав »тренд бројног раста КПЈ у БиХ« наставио и у периоду припрема за устанак и у току устанка 1941, а да је тек посљедњих мјесеци 1941. и почетком 1942. КПЈ посветила већу пажњу својој организационој и идејној изградњи. Даље, није довољно јасно образложено становиште о националној структури чланства КПЈ у БиХ, за које се каже да је, »узевши у цјелини био приближно једнак број Срба и Муслимана, нешто мање Хрвата, а да је у градовима било највише Муслимана чланова Партије«. Таква поређења нису овдје уопште била потребна, а када се већ с тиме оперисало, онда је требало извршити реконструкцију националног састава чланства КПЈ у Босни и Херцеговини, па на основу ње, а не од ока, износити овакве податке.

Поређења ко је имао веће шансе у Босни и Херцеговини – усташки или четнички покрет и давање предности било којем, – овдје се даје предност четничком покрету (стр. 58 – 60) – не води ничему, напротив, може добро послужити екстремним емигрантским политичким круговима – и усташама и четницима, као потицај за нове антијугословенске акције од којих сви народи ове наше социјалистичке заједнице, а посебно српски и хрватски, могу имати само штете.

Наслов *Напори КПЈ да устанак контролише и политички усмјерава* (стр. 61 – 47) још више изазива чуђење и подозрење. Као да је устанак нешто самоникло, спонтано, па се КПЈ у њега убацила да га »контролише и политички усмјерава«.

На 70 страни можемо прочитати и ово: »Склопљени споразуми (партизана и четника у источној Босни – нап. Р. Б.), мада су ограничавали четнике у дозирању и избору метода противпартизанске пропаганде, у ствари су им омогућавали (четницима – нап. Р. Б.) да мирно сакупљају поене у идејној и политичкој борби са противником (мисли се на партизане – нап. Р. Б.), који је формалио уживао статус савезника«. – Ако се мирно сакупљање поена у идејној и политичкој борби са противником – партизанима – састоји у избјегавању борбе против окупатора који је понајвише своју чизму усмјерио против српског народа (и словеначког), поставља се питање да ли су четнички покрет Д. Михаиловића и остали четници могли уопште да представљају српски народ. Одговор је сасвим јасан: нису!, иако су они то покушавали, а као потврду да то нису могли најбоље говори чињеница да се четнички покрет у условима окупације и НОР-а и револуције ни у једном тренутку није могао издићи у самосталан политички покрет, већ једино као прирепак окупатора – његов савезник у борби против НОП-а.

Даље, не стоји тврдња на стр. 71: »Истина, већина устаника у ист. Босни није отишла у партизанске редове зато што је имала одговарајућу политичку оријентацију, већ зато што су се у њиховом крају први појавили

комунисти који су их позвали на устанак и који су те одреде организовали. Често је нека случајност одређивала да ли ће неко отићи у партизана или у војне четнике. Велики број партизана није се по свом политичком расположењу и менталитету разликовао од четника«. – Из овако датих формулација није тешко извући закључак да је устанак у цјелини у источној Босни избио случајно, спонтано, тј. да га није припремила и организовала КПЈ. Заборавља се да четничког покрета у почетку устанка нема. Он се појављује касније, као реакција на устанак, али заједно са окупаторима и већ до тада постојећим квислинзима – Павелић, Недић. Осим тога, шта значи подвличити »менталитет« припадника устаничких редова и војних четника? – па то су људи из истог краја, истих или сличних обичаја итд.

Као што сам на почетку обећао, прескочићу II главу – »Основни елементи кризе НОП-а« (стр. 75 – 185) у којој се налазе поглавља: »Нови тонови у политици ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Форме испољавања кризе на тлу БиХ« и »Карактеристичне појаве кризе у другим југословенским земљама«, јер се слажем са свим примједбама које је Перо Морача дао у свом раду. »О једној интерпретацији развитка НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године«, – »АВНОЈ и НОБ у БиХ 1942 – 1943« – материјали са научног скупа одржаног у Сарајеву 22 и 23. новембра 1973. године, ИП »Рад« Београд, 1974, стр. 97 – 112.

Основна моја примједба на трећу главу »Мјере окупатора и усташа као фактор кризе НОП-а« која има два дијела: »Покушај паификације БиХ« (стр. 187 – 205) и »Корекција усташке политике према Србима« (стр. 206 – 218) састоји се у томе да су ови фактори и по ранглисти и по простору добили значење нузгредног, тј. споредног узрока »кризе«. Наиме, сва наша досадашња историографија НОР-а и револуције недвосмислено стоји на становишту да су окупаторске офанзиве биле основни фактор јачања и политичког утицаја снага контрареволуције, а губитак слободне територије и војнички неуспјеси устанка, затим репресалије над народом и акција четника основни фактори појава деморализације, колебања и осипања дијела устаника у западној Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Лици. То становиште још нико није побио или обеснажио на основу нових сазнања; то није учинио ни аутор ове књиге.

У другом пасусу, стр. 187, говори се о многоструком интересу њем. окупатора у Босни и Херцеговини и додаје ово: »У будућности је Босна и Херцеговина требала да уђе у сферу њемачког утицаја, јер је њемачког окупатора привлачило рудно и шумско богатство, индустријски капацитети, комуникације и војно-стратешки положај Босне и Херцеговине, па да би могао да несметано врши експлоатацију тих богатстава, њемачки окупатор је желио да у Босни и Херцеговини влада ред и мир«. – У нашој историографији је већ објашњено да су такве претензије њемачког окупатора већ биле остварене окупацијом и успоставом окупационог система организационо уобличеног у тзв. НДХ, у чији су оквир ушле и Босна и Херцеговина. Наиме, њемачки окупатор је не само једнострано утврђеном демаркационом линијом о разграничењу својих и италијанских интереса на тлу тзв. НДХ, већ и другим војно-политичким и привредним акцијама и мјерама обезбиједио свом нацистичком финансијском капиталу несметану експлоатацију бокситне рудаче и неких других природних богатстава и на подручју јужно од демаркационе линије.

Кругови њемачког окупатора у Србији нису имали у виду »и један шири привредни и политички интерес Рајха...« на цијелом српско-хрватском простору сјеверно од демаркационе линије, јер су нацисти тај цијели простор у војнопривредном погледу имали јединствен одраније, а то се огледало у Вишој команди Југоисток и у Војно-привредном штабу Југоистока. Међутим, заинтересовани да на том подручју влада ред и мир ради несметане експлоатације, што је избијањем устанка било осујећено, и наступиле велике тешкоће, појавили су се појединци, као на примјер генерал Бадер, који, у настојању да ревностно обави задатак војног команданта у окупираној Недићевој Србији, почиње да размишља и из тих размишљања рађају се његови приједлози за рјешење насталих проблема за Трећу Рајх у Србији. На његова размишљања надовезује се исти проблем код њемачких кругова у тзв. НДХ, а за обје групе њемачких представника у центру је проблем нарушавања експлоатације рудних и привредних богатстава потребних њемачкој ратној привреди. Немајући довољно расположивих властитих војних снага, а како квислиншке снаге нису биле дорасле да се носе са снагама устаника које је предводила КПЈ, нужно долази до тога да њемачки кругови у Београду и Загребу »различито тумаче јединствене интересе Трећег Рајха« – како то и колега Хурем констатује на страни 189. Међутим, те разлике не треба да нас зачуђују, јер је тога било међу најодговорнијим представницима њемачког окупатора и на ужем простору, на примјер у тзв. НДХ између посланика Кашеа и генерала Глез-Хорстенауа. Та неслагања имају своју дубљу позадину и коријене, о чему нема потребе овдје расправљати. Али, има нешто друго што је много значајније, а Хурем то само стидљиво спомиње. Ријеч је о »српским тешкоћама« које долазе са »хрватске стране«. То су ријечи из једног извјештаја Кашеовог, а ради се заправо о депортовању протјераних Словенаца из Штајерске, Долењске и Крањске – припојених области Словеније Трећем Рајху, у Србију, што је отпочело још прије устанка, а та је денационализаторска политика њемачког окупатора јуна мјесеца 1941. била проширена и на тзв. НДХ, из које су протјерани Срби требало да буду транспортовани у Србију, а умјесто њих да се на подручје НДХ населе протјерани Словенци. Због усташких злочина над Србима у Хрватској и Босни и Херцеговини, та акција »пресељавања« отпочетка је попримила карактер великих бјежања Срба из Босне у Србију. То су у најкраћим цртама те »српске тешкоће« које су долазиле са »хрватске стране«, о којима је веома необјективно резонувао њемачки посланик Каше у Загребу, иначе нациста, који је упорније од било ког другог нацистичког функционера бранио и заступао усташку НДХ и посебно њеног шефа Павелића.

На стр. 191 каже се: »Њега је (генерала Бадера) посебно забрињавао однос усташких власти према Србима настањеним у овој области (источној Босни – нап. Р. Б.)«, па је »стога желио да осигура свој утицај на рад цивилних и војних власти НДХ у ист. Босни«. Послије тога се у књизи даље говори о конференцији у Загребу између њемачких представника из Србије и тзв. НДХ и представника тзв. НДХ. – Није овдје у питању нека лична амбиција генерала Бадера, иако је и тога могло бити, већ о потешкоћама њемачког окупационог система у склопу којег је најважније било нарушавање војнополитичких и војно-привредних интереса Трећег Рајха услијед свакодневних акција снага НОП-а, па је, због недовољног броја властитих и квислиншких снага, требало потражити најбоља рјешења за ликвидирање

устаничке опасности и устанка у цјелини у источној Босни, тим прије што ни офанзива у јануару 1942. није донијела жељене резултате. Отуда »интересантна« размишљања и приједлози генерала Бадера. Он све што чини не ради због српског народа у источној Босни, већ због интереса свог Рајха, чије обезбјеђење је њему било повјерено у једном дијелу окупирани Југо-славије, и ако је желно проширити простор свога дјеловања, опет је у првом плану био интерес Рајха, због чега и заговара ослонац на четнике, иако је добро знао да је став највиших инстанци Трећег Рајха био против икакве сарадње са Србима. Али, једно је генерални став а друго практична борба против НОП-а.

Слична ствар стоји и у тексту »Корекције усташке политике према Србима«, о чему аутор расправља на стр. 206 – 218. Неисправан је прилаз овом питању, јер се у први план ставља усташка НДХ и њена политика, као нешто што је самостално, а то не стоји. Тзв. НДХ – да поновим – је својеврсна творевина у њемачко-италијанском окупационом систему, и све што је на овом плану подузето дошло је због потреба окупатора и њихове политике ослањања на оне снаге које су нудиле сарадњу у борби против НОП-а. То је, уосталом, и аутор стидљиво рекао на стр. 210, посљедњи пасус, последије анализе »Одредби поглавника НДХ за поступак пригодом потхвата за чишћење побуњеничких подручја«, наиме да је »Павелић очигледно имао у виду политичке жеље војних команданата двију окупационих сила, прије свега њемачких«.

Неких ситнијих примједби на текст овог поглавља имао бих још – ријеч је о недовољно јасним формулацијама и слично, али о томе не бих више говорио, јер те и такве примједбе произлазе из ове основне.

На крају само једна реченица о посљедњем поглављу IV главе – »Слабљење илегалног НОП-а у градовима« (стр. 242 – 250). На стр. 243 Хурем каже: »Изван оквира ове теме је регистровање напора и анализа резултата које су организације КПЈ и НОП-а у бос.-херцеговачким градовима постигле дјелујући у складу са овим циљевима. Та питања, иначе веома интересантна за проучавање развитка НОП-а у Босни и Херцеговини, представљају проблем за себе, који заслужује да га се изучи«. – Значи, изван је оквира теме илегални НОП у градовима, а слабљење илегалног НОП-а није. Оваква формулација сама за себе рјечито говори и потврђује погрешан и лош метод истраживачког рада и сâм прилаз одабраном проблему, који је пошто-пото требало доказати, тј. да је дошло до »кризе НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године«.

Др Ахмед Хаџировић

Пишући 1973. године о дјелатности Института за историју у Сарајеву (рад је објављен у часопису Академије наука СССР-а »Совјетскоє славјановеденије« бр. 4, Москва 1974. г.) ја сам се дотакао и Хуремове књиге. Тада сам, између осталог, рекао: ». . . наглашено настојање аутора да што више изнесе свог, личног, у раду, колико је позитивно, толико је, по мом